

The Mechanism of Regulating and Adjusting the Confidentiality of Preliminary Inquiries

سازوکار تنظیم و تعدیل محرمانه بودن تحقیقات مقدماتی

Morteza Rasteh

Master of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Islamic Azad University, Chalus Branch, Chalus, Iran

مرتضی راسته

کارشناس ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد چالوس، چالوس، ایران

morteza.rasteh313@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-8710-1677>

Abstract

Today, the issuing of a fair verdict cannot be considered as a result of handling a case that was prepared in the pre-trial stages, in an investigative manner and without benefiting the litigants from all the facilities necessary for an effective and useful defense. Therefore, criminal proceedings can move in the right direction when all criteria of fair proceedings are enforced in all stages, including preliminary investigations, which are the basis of proceedings. Therefore, it should be accepted that fair trial is a general concept that affects the criminal justice system from the beginning of the investigation to the acquittal of the accused or the release of the criminal. Hence, it can hardly be called a right in its broad and traditional sense, rather it is a principle that should be a guide in all stages. What is necessary to achieve the prominent goals of a fair trial in the preliminary investigation stage is that the confidentiality of the preliminary investigation process, which is divided into non-public and confidential, should not be interpreted in such a way that the accused's right to defense is violated. Therefore, in order to adjust the confidentiality of this process, precise guarantees have been provided to protect the defense rights of the accused in the criminal justice system of Iran. The current research deals with this issue in Iran's criminal system with a descriptive-analytical approach.

Keywords: Preliminary Inquiries, Non-Public, Confidentiality, Defensive Rights.

چکیده

امروزه صدور حکم منصفانه را نمی‌توان ناشی از رسیدگی به پرونده‌ای که در مراحل پیش از محاکمه، به شیوهٔ تفتیشی و بدون بهره‌مندی طرف‌های دعوا از تمامی امکانات ضروری جهت دفاع مؤثر و مفید تهیه شده باشد، دانست. بنابراین، دادرسی کیفری زمانی می‌تواند در مسیر درست حرکت نماید که کلیه معیارهای دادرسی منصفانه در تمام مراحل از جمله تحقیقات مقدماتی که مبنا و اساس دادرسی‌ها می‌باشد، لازم‌الاجرا گردد. لذا باید پذیرفت که دادرسی منصفانه یک مفهوم کلی است که سیستم عدالت کیفری را از آغاز تحقیق تا تیرنه متهم یا آزادی مجرم، متأثر می‌سازد. از این رو، به سختی می‌توان آن را یک حق به معنای گسترده و سنتی آن نامید، بلکه اصلی است که در تمام مراحل باید راهنما باشد. آنچه که برای تحقق اهداف برجسته دادرسی منصفانه در مرحله تحقیقات مقدماتی ضروری می‌باشد، این است که محرمانه بودن فرایند تحقیقات مقدماتی که به غیرعلنی و سری بودن تقسیم می‌شود، نباید به گونه‌ای باشد و یا طوری مورد تفسیر قرار گیرد که به حق دفاع متهم خدشه وارد شود. از این رو، در راستای تعدیل محرمانه بودن این فرایند، تضمینات دقیقی در حمایت از حقوق دفاعی متهم در نظام دادرسی کیفری ایران پیش‌بینی شده است. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی، به این موضوع در نظام کیفری ایران می‌پردازد.

واژگان کلیدی: تحقیقات مقدماتی، غیرعلنی، محرمانه، حقوق دفاعی.

Received: 2022/10/03 - Review: 2022/12/19 - Accepted: 2023/01/09

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۷/۱۱ - پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۲۸ - پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۸/۱۹

ارجاع:

راسته، مرتضی؛ (۱۴۰۱)، سازوکار تنظیم و تعدیل محرمانه بودن تحقیقات مقدماتی، تمدن حقوقی، شماره ۱۳.

Copyrights:

Copyright for this article is retained by the author (s) , with publication rights granted to Legal Civilization. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) , which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

مقدمه

از آن جا که سازوکارهای نظام دادرسی مختلط بر مقررات دادرسی کیفری ایران حکمفرما می باشد، لذا دو مرحله تحقیقات مقدماتی و رسیدگی در دادگاه از یکدیگر جدا بوده و ضوابط حاکم بر آنها نیز با یکدیگر تفاوت دارد. در مرحله تحقیقات مقدماتی با توجه به ضرورت کسب اطلاعات لازم از متهم، حقوق و آزادی های وی تا حدودی محدود می گردد. اما در مرحله رسیدگی، دادرسی طبق اصول نظام اتهامی و با رعایت کامل حق دفاع صورت می گیرد. در کشورهایی که آیین دادرسی کیفری آنها بر اصول نظام مختلط مبتنی است، تعقیب متهم بر عهده ارگانی به نام دادرسی نهاد شده است و تحقیقات مقدماتی یا بازپرسی از متهم به طریق تفتیشی یعنی غیرعلنی، سری، کتبی و غیرترافعی توسط قاضی تحقیق صورت می گیرد.

بدین ترتیب، علنی بودن دادرسی کیفری که یکی از اصول اساسی تشکیل دهنده دادرسی منصفانه می باشد، در مرحله تحقیقات مقدماتی بنا بر مصالح و توجیهاتی، رعایت نمی گردد. برگزاری غیرعلنی تحقیقات مقدماتی در کنار سری بودن آن، از طرفی موجبات تسهیل رسیدگی و تسریع در امور مربوط به تحقیق را فراهم می نماید و از طرف دیگر، حمایت از متهم و جامعه را موجب می گردد و بدین ترتیب، عدم حضور اشخاصی غیر از افراد دخیل در پرونده در جلسات بازپرسی، مغایرتی با اصول کلی دادرسی منصفانه ندارد. اما نباید از یاد برد که برگزاری محرمانه فرایند دادرسی کیفری در هر مرحله ای، خطرات و آسیب هایی را در پی خواهد داشت که می تواند حقوق دفاعی طرفین دعوا مخصوصاً حقوق متهم را

تحت الشعاع قرار دهد. بنابراین، آنچه که برای تحقق اهداف متعالی دادرسی منصفانه در مرحله تحقیقات مقدماتی ضروری می‌باشد، این است که محرمانه بودن فرایند تحقیقات مقدماتی نباید به گونه‌ای باشد و یا طوری مورد تفسیر قرار گیرد که به حق دفاع متهم خدشه وارد شود. از این رو، در راستای تعدیل غیرعلنی و سرّی بودن این فرایند، تضمینات دقیقی در حمایت از حقوق دفاعی متهم در نظام دادرسی کیفری ایران پیش‌بینی شده است.

ما در این پژوهش در پی پاسخ به این سؤال خواهیم بود که تضمینات و سازوکارهای قانونی در جهت حفظ حقوق متهم در مرحله تحقیقات مقدماتی و تعدیل محرمانه بودن این مرحله، از چه طریق صورت می‌پذیرد تا در عین این که جنبه محرمانه بودن آن تعدیل می‌یابد، حقوق متهم نیز به بهترین صورت مورد حمایت قرار گیرد.

در خصوص پیشینه تحقیق و نیز وجه نوآوری مقاله حاضر، لازم به ذکر است که هرچند به دلیل اهمیت اساسی مرحله تحقیقات مقدماتی، پیرامون آن پژوهش‌هایی صورت گرفته است، اما تاکنون مطالعه در خصوص سازوکارهای مربوط به تعدیل محرمانه بودن تحقیقات مقدماتی در جهت تضمینات حقوق متهم، به شکل حاضر به انجام نرسیده است؛ لذا فقدان و عدم سابقه انجام چنین پژوهشی در ایران و همچنین تازگی و جدید بودن موضوع آن، دلیل و انگیزه انجام دادن این پژوهش است. با توجه به آنچه اشاره شد، این مقاله در سه مبحث، به تبیین موضوع می‌پردازد. بدین شکل که مبحث اول شامل تعریف تحقیقات مقدماتی، مبحث دوم که از دو بند تشکیل شده است محرمانه بودن تحقیقات مقدماتی را تبیین می‌نماید و سرانجام، مبحث سوم که متشکل از پنج بند است، سازوکارهای تعدیل محرمانه بودن تحقیقات مقدماتی را مورد بررسی قرار خواهد داد.

۱- تعریف تحقیقات مقدماتی

در رابطه با اصطلاح تحقیقات مقدماتی، تعریف‌های بسیاری صورت گرفته است. برخی تعریف‌ها از سوی حقوقدانان و نویسندگان حقوقی ارائه شده و برخی نیز، از سوی قانون‌گذار در قوانین مختلف تصریح شده است. در ادامه، به بیان برخی از تعاریف ارائه شده خواهیم پرداخت.

۱-۱- تعریف ارائه شده توسط دکترین

برخی از نویسندگان در مقام بیان معنی عام تحقیقات مقدماتی نوشته‌اند که: «مجموعه اقداماتی که به وسیله

مقامات خاص قضایی برای کشف جرم، جمع آوری دلایل و قرائن و امارات جرم، جلوگیری از فرار یا پنهان شدن متهم و امحای آثار و علائم جرم، همچنین اظهارنظر درباره بزه کار بودن یا نبودن متهم به عمل آید» (آخوندی، ۱۳۸۴، ج ۵، ۱۴). در تعریفی دیگر نیز آمده است که: «تحقیقات مقدماتی عبارت است از مجموعه اقدامات و تحقیقاتی که از سوی ضابطان دادگستری رأساً یا به دستور و حسب ارجاع مقامات قضایی، به منظور کشف، تسجیل و تمهید دلایل، اعم از دلایل اثبات جرم و دلایل مفید به حال متهم، با توجه به اصل برائت، صورت می‌پذیرد و هدف اصلی آن، آماده‌سازی پرونده و تسریع و تسهیل رسیدگی در دادگاه است» (آشوری، ۱۳۸۶، ج ۲، ۱۳). همچنین گفته شده که «تحقیقات مقدماتی در معنای وسیع به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌شود که از زمان وقوع جرم آغاز و با کشف جرم، اقدام برای دسترسی به متهم، جمع آوری دلایل به نفع یا ضرر متهم، انجام بازجویی، صدور قرار تأمین و اظهارنظر راجع به بزه کاری یا بی‌گناهی متهم خاتمه پیدا می‌کند» (مؤذن‌زادگان، ۱۳۸۹، ۳۰۱).

چنانچه ملاحظه می‌شود در هر سه تعریف مزبور، مرحله کشف جرم داخل در مفهوم تحقیقات مقدماتی قرار می‌گیرد. بنابراین باید گفت که تحقیقات مقدماتی در این معنا، به کلیه اقداماتی اطلاق می‌گردد که از لحظه وقوع جرم تا ارسال پرونده به دادگاه مرجع رأی، انجام می‌شود. اما در معنای خاص، تحقیقات مقدماتی فقط شامل اقدامات قاضی تحقیق در جمع آوری ادله به ضرر یا سود متهم و جلوگیری از فرار یا مخفی شدن او و اظهارنظر قضایی در خصوص بزهکاری و یا بی‌گناهی وی می‌باشد. در واقع، در این معنا مرحله کشف جرم از مفهوم تحقیقات مقدماتی خارج گردیده است. به بیان ساده‌تر، تحقیقات مقدماتی در این معنا به مرحله‌ای از دادرسی کیفری اطلاق می‌شود که در آن یک مقام قضایی به کمک اختیاراتی که قانون به او سپرده است به جمع آوری دلایل و تشخیص صحت و سقم اتهام وارده می‌پردازد (باقریور، ۱۳۸۴، ۱۰۲).

۱-۲- تعریف ارائه شده توسط قوانین موضوعه

قانون اصول محاکمات جزایی مصوب ۱۲۹۰، به‌رغم آن که عنوان ماده ۱۸ آن «در تفتیش جرم و تحقیقات مقدماتی» می‌باشد و مواد متعددی در این مورد دارد، تعریف مشخصی از تحقیقات مقدماتی ارائه نداده است. اما در قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری مصوب ۱۳۸۷، ماده ۱۹ به این امر اختصاص یافت. این ماده بیان می‌کند، «تحقیقات مقدماتی، مجموعه اقداماتی است که برای کشف جرم و حفظ آثار و ادله وقوع آن و تعقیب متهم از بدو پیگرد قانونی و تسلیم به مرجع قضایی

صورت می‌گیرد...» صرف نظر از اینکه برخی حقوقدان‌ها (مؤذن‌زادگان، ۱۳۸۹، ۳۰۲) معتقدند که در تعریف فوق، معنای موسع مورد توجه قرار گرفته است، اما تردیدی نیست که چنین تعریفی از تحقیقات مقدماتی حتی در چهارچوب ساختاری دادگاه‌های عمومی و انقلاب، مقرون به صحت نیست و تحقیقات مقدماتی باید در مفهوم وسیع آن ملحوظ و به کلیه اقدامات و تحقیقات مقدم بر رسیدگی نهایی دادگاه اعم از اینکه از سوی بازپرس، دادستان، دادیار، ضابط دادگستری و یا دادگاه به عمل آمده باشد، اطلاق شود. همچنین اطلاق صرف «تحقیقات مقدماتی» به حفظ آثار و ادله جرم و اقدام به تعقیب متهم، به علت انجام نشدن تحقیق به معنی واقعی، چندان قابل هضم نیست و باید بگوئیم منظور از تحقیقات مقدماتی در این ماده، تحقیقات مقدماتی ضابطان دادگستری است (زراعت، ۱۳۸۶، ۱۱۵). اما باید دانست که تحقیقات مقدماتی مفهومی وسیع‌تر از تحقیقات پلیسی دارد و یکی پنداشتن آن‌ها خطاست (آخوندی، ۱۳۸۴، ج ۵، ۱۴)؛ از دیگر نواقص این تعریف، این است که اقدام لازم برای تعقیب متهم را جزء مرحله مقدماتی دانسته اما اقدام لازم برای جلوگیری از فرار وی لحاظ نشده است.

با تمام این تفاسیر، قانون‌گذار در پی تصویب قانون آیین دادرسی کیفری در ۱۳۹۲، در ماده ۹۰ این قانون تلاش نمود ضعف‌های پیشین تعاریف مربوط به تحقیقات مقدماتی را برطرف نماید. لذا این‌طور اشعار نموده است که: «تحقیقات مقدماتی مجموعه اقدامات قانونی است که از سوی بازپرس یا دیگر مقامات قضایی، برای حفظ آثار و علائم و جمع‌آوری ادله وقوع جرم، شناسایی، یافتن و جلوگیری از فرار یا مخفی شدن متهم انجام می‌شود.»

۲- محرمانه بودن تحقیقات مقدماتی

هرچند که در بسیاری از کشورها، تحقیقات مقدماتی به تدریج و در طول قرن بیستم به سوی نظام اتهامی گرایش پیدا کرده است (آشوری، ۱۳۸۶، ج ۲، ۲۴)، لیکن در ایران همانند سایر کشورهایی که آیین دادرسی کیفری آن‌ها بر اصول نظام مختلط مبتنی است، تعقیب متهمان بر عهده ارگانی به نام دادسرا نهاده شده است و تحقیقات مقدماتی یا بازپرسی از متهم، به طریق تفتیشی صورت می‌گیرد. در این راستا، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های تحقیقات مقدماتی، غیرعلنی و محرمانه بودن آن می‌باشد. بر این اساس، تحقیقات مقدماتی خواه به وسیله مقامات قضایی و خواه توسط ضابطین دادگستری انجام پذیرد، در هر حال باید سرّی و غیرعلنی برگزار گردد. از آن جا که بین غیرعلنی بودن تحقیقات مقدماتی و سرّی بودن آن تفاوت وجود دارد، لذا باید به تفکیک مورد بررسی قرار گیرند.

۲-۱- غیرعلنی بودن

منظور از غیرعلنی بودن تحقیقات این است که غیر از اصحاب دعوی کیفری، شهود، کارشناسان و در مجموع افرادی که حضور آنان برای انجام دادن یا تکمیل تحقیقات لازم باشد، سایر افراد از جمله رسانه‌های گروهی در این مرحله حق حضور در جلسه بازپرسی، حق مصاحبه با اصحاب دعوا، شهود، مطلعین و حق دسترسی به اطلاعات پرونده‌ها را نخواهند داشت و همین‌طور چون قبل از قطعیت پرونده نیز می‌باشد، حق انتشار هیچ‌گونه مطلبی را ندارند؛ در غیر این صورت به جرم مفتی مجازات خواهند شد (اقمشه و سلمان‌پور، ۱۳۹۴، ۱۳۵).

از جمله محاسن اصل غیرعلنی بودن تحقیقات مقدماتی آن است که چون متهم در این مرحله فقط در معرض اتهام می‌باشد و هنوز جرم او به اثبات نرسیده است، بنابراین چنانچه براءت حاصل کند، آبرویش حفظ می‌شود. همچنین قاضی تحت‌تأثیر افکار عمومی یا اعمال نفوذهای ناروا و قضاوت‌های عجولانه قرار نمی‌گیرد و با آسایش فکری بیشتری به تحقیقات می‌پردازد. اما از جمله معایب اصل غیرعلنی بودن تحقیقات مقدماتی، آن است که قاضی تحقیق بدون واژه نظارت دیگران و به خصوص در سیستم‌هایی که دخالت وکیل در مرحله تحقیقات مقدماتی را ممنوع کرده‌اند، ممکن است تخلفاتی را مرتکب شود که با حقوق دفاعی متهم تعارض داشته باشد. به‌هرحال، در نظام حقوقی ایران، محاصن غیرعلنی بودن تحقیقات مقدماتی بر معایب آن ترجیح داده شده است و آن را جزء اصول اساسی تحقیقات مقدماتی قرار داده‌اند.

در همین رابطه باید بیان داشت که یکی از مقتضیات غیرعلنی بودن تحقیقات این است که انتشار تصویر و مشخصات مربوط به هویت متهم توسط رسانه‌های گروهی و مراجع مختلف ممنوع باشد. از ماده ۹۶ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ استنباط می‌شود که اصل بر ممنوعیت انتشار تصویر و سایر مشخصات مربوط به هویت متهم است. طبق قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ در مرحله

۱- انتشار تصویر و سایر مشخصات مربوط به هویت متهم در کلیه مراحل تحقیقات مقدماتی توسط رسانه‌ها و مراجع انتظامی و قضایی ممنوع است، مگر در مورد اشخاص زیر که تنها به درخواست بازپرس و موافقت دادستان شهرستان، انتشار تصویر و یا سایر مشخصات مربوط به هویت آنان مجاز است: الف- متهمان به ارتکاب جرایم عمدی موضوع بندهای (الف)، (ب)، (پ) و (ت) ماده (۳۰۲) این قانون که متواری بوده و دلایل کافی برای توجه اتهام به آنان وجود داشته باشد و از طریق دیگری امکان دستیابی به آنان موجود نباشد، به منظور شناسایی آنان و یا تکمیل ادله، تصویر اصلی و یا تصویر به دست آمده از طریق چهره‌نگاری آنان منتشر می‌شود. ب- متهمان دستگیر شده که به ارتکاب چند فقره جرم نسبت به اشخاص متعدد و نامعلومی نزد بازپرس اقرار کرده‌اند و تصویر آنان برای آگاهی بزه‌دیدگان و طرح شکایت و یا اقامه دعوی خصوصی توسط آنان، منتشر می‌شود.

رسیدگی در دادگاه، این اصل استثناء ندارد؛ در واقع، دادگاه نمی‌تواند تصویر و مشخصات متهم را منتشر کند، اما در مرحله تحقیقات مقدماتی در صورت وجود یکی از شرایطی که در بندهای «الف» و «ب» این ماده آمده است، انتشار تصویر و مشخصات متهم جایز است. بدیهی است در مواردی که پرونده به طور مستقیم در دادگاه مطرح شده و دادگاه در مقام تحقیقات مقدماتی است، در صورت وجود شرایط موجود در ماده، می‌تواند حکم به انتشار تصویر و مشخصات متهم بدهد؛ اما در مرحله رسیدگی، دادگاه حق انتشار تصویر و مشخصات متهم را ندارد.

با توجه به ماده ۹۶ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، باید گفت برای تحقق بند «الف» این ماده، چهار شرط لازم است که عبارتند از: جرم ارتكابی از جرایم موضوع بندهای «الف» تا «ت» ماده ۳۰۲ باشد؛ دلایل کافی برای توجه اتهام به متهم وجود داشته باشد؛ از طریق دیگری جز انتشار تصویر و مشخصات امکان دستیابی به متهم وجود نداشته باشد؛ متهم متواری باشد؛ به این معنی که متهم به منظور عدم دسترسی مقامات صالح به وی، اقامتگاه خود را ترک کرده و خود را مخفی کرده باشد. بنابراین صرف مجهول‌ال‌مکان بودن متهم یا عدم حضور وی در اقامتگاه خود، به معنی متواری بودن وی نیست. همچنین قانون‌گذار در ماده ۱۹۲ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ اشعار می‌دارد: «تحقیق از شاکی و متهم غیرعلنی و انفرادی است، مگر در جرایم قابل گذشت که به آن‌ها در دادسرا حتی‌الامکان به صورت ترافیکی رسیدگی می‌شود و بازپرس مکلف است در صورت امکان، سعی در ایجاد صلح و سازش و یا ارجاع امر به میانجیگری نماید». در قوانین سابق نیز به نوعی به این موضوع اشاره شده بود. ماده ۱۲۶ قانون اصول محاکمات جزایی مصوب ۱۲۹۰ بیان می‌دارد: «متهمین منفرداً استنطاق می‌شوند و نباید با همدیگر داخل در مذاکره و مواضعه شوند». همچنین در ماده ۱۳۰ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری مصوب ۱۳۷۸ آمده است: «از متهمین جز در مورد مواجعه، به صورت انفرادی بازجویی به عمل می‌آید و نباید با همدیگر وارد در گفتگو و مواضعه شوند...»

از آن جا که شهود و مطلعین یکی از گروه‌های درگیر در فرایند تحقیقات می‌باشند، لذا در ارتباط با استماع شهادت شهود به‌عنوان یک اقدام تحقیقی از سوی بازپرس، قانون‌گذار در سیر قانون‌گذاری آیین دادرسی کیفری، توجه خاصی به حقوق آن‌ها نموده است. در قوانین سابق، طبق ماده ۱۴۳ قانون اصول محاکمات جزایی مصوب ۱۲۹۰، «مستنطق، شهود تحقیق و مطلعین را فرداً فرد و بدون حضور متهم، احضار و سؤالات لازمه را می‌نماید؛ و منشی اطلاعات ایشان را نوشته و به مهر و امضاء آنان می‌رساند.

تجدید استعلام از شهود و مطلعین و مواجه آنان در صورت اختلاف جایز است.» همچنین در ماده ۱۴۴ اشعار می‌دارد: «استنطاق در هر موقع غیرعلنی است.» پس از تصویب قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری مصوب ۱۳۷۸، در ماده ۱۵۱ این قانون این‌طور آمده است که: «قاضی از هر یک از شهود و مطلعین جداگانه و بدون حضور متهم، تحقیق می‌نماید و اظهارات شان را نوشته به امضاء یا اثر انگشت آنان می‌رساند. تحقیق مجدد و مواجهه آنان در صورت ضرورت بلامانع است.» ماده ۱۵۲ این قانون نیز با همان مفهوم ماده ۱۴۴ قانون اصول محاکمات، به قضات تحقیق یادآور می‌شود که «تحقیق و بازجویی از شهود و مطلعین قبل از محاکمه، غیرعلنی است.» قانون‌گذار با تصویب قانون آیین دادرسی کیفری در ۱۳۹۲، در ماده ۲۰۶ و ماده ۲۰۷ این قانون، با تصریح این موضوع که «تحقیق و بازجویی از شهود و مطلعان قبل از رسیدگی در دادگاه، غیرعلنی است» و «بازپرس از هر یک از شهود و مطلعان جداگانه و بدون حضور متهم تحقیق می‌کند و منشی اطلاعات ایشان را ثبت می‌کند و به امضاء یا اثر انگشت آنان می‌رساند. تحقیق مجدد از شهود و مطلعان در موارد ضرورت یا مواجهه آنان بلامانع است. دلیل ضرورت باید در صورت‌مجلس قید شود»؛ به نوعی همچنان به رویه صد ساله خود پایبند بوده است.

برای توجیه غیرعلنی بودن مرحله تحقیقات مقدماتی، دلایل متعددی عنوان شده است (خالقی، ۱۳۸۳، ۴۰) که به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم: غیرعلنی بودن تحقیقات، بازپرس را از فشار افکار عمومی و هیجان ناشی از ارتکاب جرم در جامعه، می‌رهاند؛ متهم از انگ شہرت به اتهامی که هنوز دلایل توجیه آن به وی مورد بازرسی کامل قرار نگرفته، مصون می‌ماند. به بیان دیگر، با برگزاری غیرعلنی تحقیقات، متهم در معرض تهمت‌های ناروایی که حتی قرار منع تعقیب هم ممکن است بعضاً قادر به زدودن آن نباشد، قرار نمی‌گیرد؛ برگزاری جلسات تحقیق به صورت غیرعلنی، از فشار اشخاص ذی‌نفوذ بر بازپرس و سایر کنشگران فرایند تحقیق، جلوگیری می‌کند؛ از جامعه در مقابل آن گروه از ارباب مطبوعات که مترصد کسب اخبار جنایی برای جلب خوانندگان بیشتری هستند حمایت می‌کند. بنابراین به طور کلی می‌توان گفت که «غیرعلنی بودن تحقیقات مقدماتی هم به کشف حقیقت کمک می‌کند و هم منافع خود متهم را که ممکن است از اتهام وارد بر خود برائت حاصل کند، دربردارد» (آشوری و همکاران، ۱۳۸۳، ۳۴۴).

دادگاه اروپایی به‌رغم اینکه با ذکر عباراتی، نشان داده که حق دادرسی منصفانه تنها محدود به مرحله دادرسی در معنای دقیق کلمه، یعنی مرحله‌ای که دادرس در جریان امور قرار می‌گیرد و رسیدگی را ادامه می‌دهد نیست و مراحل مقدماتی رسیدگی را نیز شامل می‌شود، اما با وجود شرایطی، علنی نبودن رسیدگی

در مرحله تحقیقات مقدماتی را موجب نقض بند اول ماده ۶ کنوانسیون قلمداد نمی‌کند (ECHR, Allenet de Ribemont v. France, 1995). همچنین کمیته حقوق بشر به صراحت مقرر نموده است که الزاماتی از قبیل علنی بودن دادرسی و برگزاری شفاهی جلسه استماع و همچنین وظیفه دادگاه مبنی بر اطلاع‌رسانی عمومی در زمینه اطلاعات مربوط به زمان و مکان تشکیل جلسه و فراهم نمودن تسهیلات مناسب با توجه به محدودیت‌های معقول برای حضور اشخاصی از میان عموم مردم، لزوماً در مورد مراحل پیشاقضایی که توسط دادستان یا مقامات عمومی انجام می‌گیرد، اعمال نمی‌شود (HRC, General Comment No. 32, 2007, 28). این موضوع حتی در نظام حقوقی کشوری مانند فرانسه نیز دیده می‌شود. به موجب ماده ۱۱ قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، اصل، غیرعلنی بودن مرحله تحقیقات مقدماتی است (معاونت حقوقی و توسعه قضایی قوه قضاییه، ۱۳۸۹، ۳۹).

من حیث المجموع، می‌توان گفت از آن جا که در مرحله تحقیقات مقدماتی، دلایل اثبات مجرمیت جمع‌آوری و جهت کشف جرم و شناسایی مجرمین اقدامات لازم به عمل می‌آید و هدف نهایی، نه صرف محکومیت فرد مظنون، بلکه کشف حقیقت و صیانت از حقوق جامعه است، علنی بودن تحقیقات که نخستین آثار آن حضور و ورود مردم و رسانه‌های گروهی، نشر و افشای اخبار و اطلاعات تحصیل یافته به جامعه خواهد بود، بی‌تردید بر کیفیت تحقیقات و تصمیم مقامات قضایی اثر منفی خواهد گذاشت که علاوه بر تعرض به فرض بی‌گناهی، با آگاهی یافتن مرتکبین واقعی یا مظنونین اصلی از تحقیقات، موجب اختلال در روند اقدامات پلیسی و قضایی در شناسایی و دستگیری آنان خواهد گردید (خاکزاد، ۱۳۸۹، ۲۴ و ۲۵). بنابراین ملاحظه می‌گردد که برگزاری غیرعلنی تحقیقات مقدماتی، از طرفی حمایت از متهم و جامعه را موجب می‌گردد و از طرف دیگر، موجبات تسهیل رسیدگی را فراهم می‌نماید. بدین ترتیب عدم حضور اشخاصی غیر از افراد دخیل در پرونده در جلسات بازپرسی مغایرتی با قبول اصول کلی علنی بودن دادرسی ندارد. بدیهی است که پس از ارسال پرونده به دادگاه و تشکیل جلسه رسیدگی، جنبه غیرعلنی بودن پایان می‌پذیرد. مگر آن که دادگاه به جهات خاص و موجه، به شرح مندرج در قانون^۳، رسیدگی را غیرعلنی اعلام کند که در این صورت غیرعلنی بودن تحقیقات مقدماتی به غیرعلنی شدن کل رسیدگی کیفری تبدیل می‌شود.

۲- دادرسی در جریان تحقیق و بازپرسی جز در مواردی که قانون چیز دیگری را مقرر کرده باشد و جز در صورتی که با حق دفاع منافات نداشته باشد، غیرعلنی است.

۳- ماده ۳۵۲ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲.

۲-۲- سَرّی بودن

ماده ۹۱ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ بیان می‌دارد: «تحقیقات مقدماتی به صورت محرمانه صورت می‌گیرد، مگر در مواردی که قانون به نحو دیگری مقرر نماید. کلیه اشخاصی که در جریان تحقیقات مقدماتی حضور دارند موظف به حفظ این اسرار هستند و در صورت تخلف، به مجازات جرم افشای اسرار شغلی و حرفه‌ای محکوم می‌شوند.»^۴

از مهم‌ترین ویژگی‌های نظام تفتیشی، سَرّی بودن تحقیقات مقدماتی است که این ویژگی از دیرباز در قوانین کشورهای مختلف وجود داشته است. سَرّی بودن تحقیقات نسبت به اصحاب دعوا به نحو یکسان رعایت نمی‌شود؛ به گونه‌ای که می‌دانیم دادستان همیشه قادر است با مطالبه پرونده و مطالعه آن، کاملاً در جریان امر تحقیق قرار گیرد. در ارتباط با شاکی خصوصی به‌عنوان یکی دیگر از اصحاب دعوا، ماده ۱۰۰ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ مقرر داشته است که: «شاکی می‌تواند در هنگام تحقیقات، شهود خود را معرفی و ادله‌اش را اظهار کند و در تحقیقات حضور یابد، صورت‌مجلس تحقیقات مقدماتی یا سایر اوراق پرونده را که با ضرورت کشف حقیقت منافات ندارد، مطالعه کند و یا به هزینه خود از آن‌ها تصویر یا رونوشت بگیرد.» البته قانون‌گذار در تبصره‌های این ماده، محدودیت‌هایی را نیز برای دسترسی شاکی در نظر گرفته است.

در ارتباط با دیگر اصحاب دعوا یعنی متهم باید گفت که سَرّی بودن تحقیقات به‌ویژه ناظر به او و وکیل مدافع اوست. هرچند عدم اطلاع متهم از اقدامات قاضی تحقیق به پیشرفت سریع تحقیقات، جلوگیری از تبانی متهم با شهود و شرکا و معاونان جرم کمک می‌کند، با این‌همه در جهان امروز با توجه به این که بر ضرورت «تساوی سلاح‌ها» بین اصحاب دعوا تأکید می‌شود و به‌ویژه اینکه هدف از دادرسی کیفری دستیابی به واقعیت امر و نه انجام دادن تشریفات صوری رسیدگی است، به تدریج از سَرّی بودن تحقیقات مقدماتی نسبت به متهم و وکیل مدافع او در قوانین بسیاری از کشورها کاسته شده است و هدف نهایی این است که در این مرحله از رسیدگی کیفری نیز جنبه ترافعی رسیدگی تا حد امکان مدنظر قرار گیرد. این تقلیل جنبه سَرّی بودن تحقیقات مقدماتی نسبت به متهم را می‌توان در میزان حقوقی که کشورها برای «وکیل مدافع» منظور کرده‌اند، جستجو کرد؛ هر قدر که متهم و وکیل مدافع او امکان دستیابی و مطالعه پرونده و حضور در جلسات بازپرسی بیشتری را داشته باشد، به همان اندازه از سَرّی بودن تحقیقات نسبت

۴- مجازات جرم افشای اسرار حرفه‌ای، در ماده ۶۴۸ قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) مصوب ۱۳۷۵ ذکر شده است.

به متهم کاسته می‌شود. به عبارت دیگر، هر قدر بر ترافعی بودن تحقیقات که از ویژگی‌های نظام اتهامی است افزوده شود، به همان میزان از سرّی بودن آن که از ویژگی‌های نظام تفتیشی است کاسته می‌شود (آشوری، ۱۳۸۶، ج ۲، ۳۰).

۳- سازوکارهای تعدیل محرمانه بودن تحقیقات مقدماتی

یکی از مسائلی که حقوق فردی و اجتماعی را حمایت می‌کند و تأثیر به‌سزایی در عدالت قضایی جامعه دارد حفظ و تضمین حقوق متهم در برابر اتهام‌هایی می‌باشد که به وی نسبت داده شده است. حقوق متهم به معنای حمایت، ارائه راهکار و به‌کارگیری آن‌ها در برابر شخصی است که ارتکاب جرمی به وی نسبت داده شده است؛ در نتیجه، تضمین آن موجب کاهش اتهامات بی‌جا می‌شود و مقدمه تضمین حقوق دفاعی متهم می‌باشد؛ زیرا رسیدن به دادرسی منصفانه مستلزم آن است که طرفین دعوی از حقوق برابر و یکسان در روند دادرسی کیفری برخوردار باشند (گلدوست جویباری و همکاران، ۱۳۹۷، ۷۹).

اگرچه ممکن است گفته شود مقصود از معیارها و تضمین‌های مربوط به دادرسی منصفانه، همان حقوق اصحاب دعوا و به‌ویژه متهم در طی مرحله محاکمه و دادرسی در نزد دادگاه صالح است، لیکن در صورتی که دادگاه چشم خود را بر آنچه در مرحله مقدماتی و تا پیش از شروع دادگاه بر متهم رفته است، فرو بندد و دل خوش دارد که حقوق متهم را در دادگاه (از قبیل حق حضور، داشتن وکیل، استماع شهود) رعایت کرده و پس از استماع منصفانه و علنی، به محکومیت او رأی داده است و از آنچه ممکن است ضمن اجرای حکم، به ناحق بر محکوم جاری گردد، خاطر خویش را فارغ سازد، تا چه میزان می‌تواند نسبت به حصول نتیجه عادلانه از این فرایند کلی، اطمینان حاصل کند؟! از این‌روست که گفته‌اند امروزه صدور حکم منصفانه را نمی‌توان ناشی از رسیدگی به پرونده‌ای که در مراحل پیش از محاکمه، به شیوه تفتیشی مطلق و بدون بهره‌مندی متهم از تمامی امکانات ضروری جهت دفاع مؤثر و مفید، تهیه و آماده شده باشد، دانست. به عبارت دیگر، نمی‌توان تنها به بی‌طرفی قاضی در رسیدگی به پرونده‌ای که در آن، اصول درست و منصفانه دادرسی در مرحله تحقیقات مقدماتی نادیده انگاشته شده باشد، برای صدور حکمی مبتنی بر موازین عدالت، بسنده کرد. دادرسی کیفری زمانی می‌تواند در مسیر درست حرکت نماید که کلیه معیارهای دادرسی منصفانه در تمام مراحل از جمله تحقیقات مقدماتی که مبنا و اساس دادرسی‌ها می‌باشد، لازم‌الاجرا گردد (مهدوی‌پور و نقیعی، ۱۳۹۵، ۱۵۹).

لذا باید پذیرفت که دادرسی منصفانه یک مفهوم کلی است که سیستم عدالت کیفری را از آغاز

تحقیق تا تبرئه متهم یا آزادی مجرم، متأثر می‌سازد. از این رو، به سختی می‌توان آن را یک «حق» به معنای بسیط و سنتی آن نامید، بلکه «اصلی است که در تمام مراحل باید راهنما باشد» (Safferling, 2001, 26). بر این اساس، سازوکارهایی در جهت تعدیل و تنظیم شیوه تفتیشی به خصوص محرمانه بودن تحقیقات مقدماتی تمهید شده است که در ادامه به بررسی هر یک از آن‌ها می‌پردازیم.

۳-۱- حق حضور متهم در فرایند تحقیقات مقدماتی

یکی از الزامات اساسی در یک دادرسی منصفانه که با اصل برابری طرف‌های دعوا ارتباط دارد، حق حضور متهم در فرایند تحقیقات مقدماتی است. این حق از اهمیت فراوانی برخوردار می‌باشد، چرا که موجب ارزیابی اظهارات متهم در مقایسه با اظهارات شاکی و شهود می‌شود. به عبارت دیگر از یک سو، عنصر مهمی در حق دفاع شخصی است و از سوی دیگر، توانایی روبه‌رو شدن متهم با دادستان و واردکننده اتهام، بر اعتبار رسیدگی می‌افزاید و به کشف حقیقت کمک می‌کند (توسلی نائینی و همکاران، ۱۳۹۵، ۸۰). از طرفی باید بین افرادی که برخلاف واقع شکایتی را مطرح می‌کنند، با اشخاصی که صرفاً در جهت احقاق حق اقدام به طرح شکایت می‌نمایند، تفاوت قائل شد. ضابطین هم ممکن است در تنظیم گزارش‌های خود، اصل بی‌طرفی را رعایت نکرده باشند. به عبارت بهتر، باید شکایت و اعلام جرم‌های صوری را از شکایت و اعلام جرم‌های واقعی تفکیک نمود. از این رو، می‌توان گفت که اولین و شاید یکی از مهم‌ترین آثار حضور متهم در فرایند تحقیقات مقدماتی، تشخیص گزارش‌ها و شکایت‌های خلاف واقع می‌باشد. وقتی حضور متهم در فرایند تحقیقات مقدماتی به‌عنوان امری ضروری تشخیص داده شود، در همان ابتدای امر با بیان دیدگاه‌ها و دلایل خود، صحت و سقم گزارش یا شکایت، روشن گردیده و مقام قضایی به سهولت می‌تواند دعاوی کیفری سقیم از دعاوی سلیم را تفکیک نماید. از این رهگذر است که راه ورود شکایت و گزارش‌های خلاف واقع به مراجع قضایی محدود می‌گردد (زراعت و احمدی، ۱۳۹۳، ۱۲۶).

قانون‌گذار حتی در راستای تحقق کامل حق دفاع مؤثر متهم، به ضرورت حضور متهم در معاینات محل و بازرسی منازل حکم می‌کند. حضور متهم، به انجام بهتر و مطلوب‌تر معاینات و بازرسی‌ها کمک کرده، آگاهی متهم را تضمین و توانایی وی در دفاع از اتهامات وارده را بیشتر می‌نماید. در این زمینه، ماده ۱۲۵ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ همانند ماده ۷۸ قانون سابق مقرر می‌دارد: «... هنگام معاینه محل، اشخاصی که در امر کیفری شرکت دارند می‌توانند حاضر شوند، اما عدم حضور آنان، مانع از انجام معاینه

نیست. لیکن در قانون جدید، تبصره‌ای^۵ به این حکم الحاق گردید که در قانون سابق وجود نداشت. از حکم مشترک ماده ۱۲۵ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ و ماده ۷۸ قانون سابق، این‌طور استنباط می‌شود که اولاً متهم حق حضور در معاینه محل را دارد، و مقام قضایی نه تنها نمی‌تواند از حضور آنان در معاینات جلوگیری نمایند، بلکه مکلف است تصمیم به معاینه محل را برای استفاده متهم از حق خویش به اطلاع او برساند؛ ثانیاً متهم می‌تواند حاضر نشود، ولی عدم حضور وی مانع انجام معاینه و بازرسی نیست؛ یعنی از یک سو حضور متهم در معاینات الزامی نیست و از سوی دیگر، مقام قضایی مکلف نشده است که معاینات و بازرسی‌ها را در حضور وی انجام دهد. اما آنچه که در تبصره الحاق شده به ماده ۱۲۵ ملاحظه می‌گردد این است که اختیار عدم حضور در هنگام معاینه، برای متهم یا سایر اشخاصی که در امر کیفری شرکت دارند، کمی محدودتر از قبل شده است؛ به طوری که هرگاه حضور آن‌ها در هنگام معاینه محل ضروری باشد، مکلفند به دستور بازپرس در محل حاضر شوند.

یکی دیگر از حقوق متهم و اشخاص مرتبط به پرونده، حضور در هنگام بازرسی است. ماده ۹۹ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری مصوب ۱۳۷۸ با اصل قرار دادن حضور متهم در این مرحله، مقرر داشت: «اشخاصی که در امر جزایی دخیل هستند می‌توانند در موقع تفتیش و بازرسی حاضر باشند، ولی سایر اشخاص نمی‌توانند داخل شوند مگر با اجازه متصرف قانونی.» اما قانون‌گذار در ماده ۱۴۳^۶ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ اعمال این حق را منوط به اجازه متصرف نموده است و در واقع این حق برای متهم تا حدودی محدود گردیده است. البته همان‌طور که از قسمت اخیر ماده ۱۴۳ استنباط می‌شود، زمانی که بازپرس حضور متهم و سایر اشخاص را برای تحقیق ضروری بداند، دیگر اجازه متصرف، محلی از اعراب ندارد.

۳-۲- حق متهم مبنی بر حضور وکیل مدافع در فرایند تحقیقات مقدماتی

در نظام بین‌المللی حقوق بشر امروزه با دور شدن از سیستم تفتیشی و نزدیک شدن به سیستم اتهامی، حق برخورداری از وکیل در مرحله‌های پیش از رسیدگی در دادگاه، اهمیت ویژه‌ای پیدا کرده است.

۵- هرگاه حضور متهم یا سایر اشخاصی که در امر کیفری شرکت دارند در هنگام معاینه محل ضروری باشد، مکلفند به دستور بازپرس در محل حاضر شوند.

۶- حضور اشخاصی که در امر کیفری دخیل هستند در هنگام بازرسی، منوط به اجازه متصرف است؛ اما چنانچه بازپرس حضور اشخاصی را برای تحقیق ضروری بداند، به دستور وی در محل حاضر می‌شوند.

قانون‌گذار ایران نیز در ۱۳۹۲ با تأثیرپذیری از الگوی جهانی دادرسی منصفانه و استفاده از مطالعات تطبیقی با اتخاذ رویکردهای نوین، از نظام دادرسی تفتیشی در مرحله تحقیقات مقدماتی فاصله گرفته است و با تصویب قانون آیین دادرسی کیفری، این مهم را به منصف‌ظهور گذاشت. در این میان، مقررات ناظر به حقوق دفاعی متهم، تحولات مهمی داشته و توجه و حمایت از او از همان آغاز فرایند کیفری (مرحله کشف جرم) مورد نظر قانون‌گذار قرار گرفته است. از این رو، مداخله و کیل در فرایند تحقیقات مقدماتی، به نوعی می‌تواند صفت غیرعلنی بودن و غیرترافیعی بودن این مرحله را از حالت زیان‌بار خود خارج سازد و زمینه احقاق حق متهم را تضمین نماید.

حضور وکیل در تحقیقات مقدماتی، موجب برقراری توازن و تحقق اصل تساوی سلاح‌ها در روند دادرسی کیفری است. زیرا حضور قضات مجرب تعقیب، شاکی خصوصی و وکیل یا وکلای او و همچنین حضور ضابطان دادگستری در سازمان دادسرا که به انگیزه حمایت از حقوق جامعه و زیان‌دیده از جرم در امر جمع‌آوری دلایل به ضرر متهم اشتغال دارند، مستلزم وجود حقوقدان‌هایی فعال و برجسته در کنار متهم به منظور دفاع از حقوق قانونی وی می‌باشد. از این رو، حق برخورداری از وکیل در فرایند تحقیقات مقدماتی، اهمیتی به مراتب بیشتر و بالاتر نسبت به سایر مراحل دادرسی دارد. این اهمیت ناشی از چند دلیل است: اولاً اشخاص به دلیل اتفاقات پیش‌آمده، دچار فشارهای ناشی از بازداشت و تعقیب قضایی خود هستند و همچنین ناآگاهی آنان نسبت به حقوق خود و قوانین موجود، منجر به واکنش‌هایی خواهد شد که تبعات ناگواری برای شخص در ادامه دادرسی در پی خواهد داشت؛ ثانیاً، در این مرحله پرونده شخص در حال شکل‌گیری است و هرگونه اشتباه یا غرض‌ورزی، عواقب ناگواری برای وی در پی خواهد داشت (فضائلی و ملاکه، ۱۳۹۴، ۱۶۴).

متهم مانند فردی است که در یک فضای تاریک و خطرناک گام برمی‌دارد و همراهی فردی که این فضا را می‌شناسد و برایش تاریک و مجهول نیست، از افتادن متهم به چاه و چاله یا صدمه دیدنش بر اثر برخورد با موانع جلوگیری می‌کند. ضرورت حضور وکیل به‌عنوان یکی از حقوق مهم متهم در کلیه مراحل دادرسی و از جمله تحقیقات مقدماتی بر همین پایه است (مستقیم، ۱۳۹۷، ۳۶۰). بنابراین، حضور وکیل مدافع نه تنها به لحاظ اطلاع و آگاهی از موازین قانونی و حقوقی در دفاع از اتهام انتسابی به متهم مفید است، بلکه از طریق تنظیم و تعدیل غیرعلنی بودن تحقیقات مقدماتی، باب هرگونه سوءاستفاده فراقانونی را از ضابطین دادگستری و بازپرسان در جمع‌آوری دلایل غیرحقوقی و غیرقانونی سلب می‌کند.

قانون‌گذار در ماده ۴۸ و ماده ۱۹۰ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ تصریح نموده است که متهم هم در مرحله تحت نظر و هم در مرحله تحقیقات مقدماتی به معنی اخص، حق استفاده از وکیل را دارا می‌باشد؛ هرچند که محدودیت‌هایی را نیز در این زمینه در نظر گرفته است.

امکان حضور وکیل در مدت تحت نظر قرارگرفتن متهم، یکی از موضوعات مورد بحث میان حقوقدانان در نظام‌های مختلف است. قانون‌گذار ایران با تصویب قانون آیین دادرسی کیفری در ۱۳۹۲، در ماده ۴۸ این قانون برای اولین بار به حضور وکیل در مرحله تحت نظر اشاره کرده است که از نوآوری‌های قانون جدید در زمینه حقوق دفاعی متهم می‌باشد. در واقع، به محض این که شخص به‌عنوان متهم تحت نظر قرار گرفت، می‌تواند درخواست ملاقات با وکیل مدافع را داشته باشد. در مورد موضوع حضور وکیل در مرحله تحقیقات مقدماتی، برخلاف ماده ۱۲۸ قانون آیین دادرسی کیفری سابق و تبصره آن که مفاد آن با یکدیگر در تعارض بودند و در حساس‌ترین نقطه‌ای که سرنوشت یک پرونده رقم می‌خورد، اصل بر عدم جواز حضور وکیل متهم بنا نهاده شده بود و حضور او در گرو اجازه دادگاه بود، ماده ۱۹۰ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، علاوه بر پذیرش حق بهره‌مندی متهم از وکیل مدافع در مرحله تحقیقات مقدماتی، تضمینات دیگر مانند تفهیم این حق به متهم، حق وکیل بر اطلاع از اتهام و دلایل آن و بیان مطالبی برای کشف حقیقت و دفاع از متهم یا اجرای قانون را نیز به رسمیت شناخته است. این ماده از مواد بدیع و رو به پیشرفت مقرر در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ بوده که منطبق با اصول دادرسی منصفانه نیز می‌باشد.

بدین ترتیب، نقش حقوق متهم و وکیل مدافع در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ بسیار پررنگ شده و مقرر داشتن مواد مزبور، در راستای تضمین حقوق اساسی اشخاص در مرحله تحقیقات مقدماتی پیش‌بینی شده است. گویا رعایت تساوی در حقوق جامعه، بزه‌دیده و متهم از اهم اهداف اجرای قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ می‌باشد.

۳-۳- حق دسترسی به پرونده تحقیقات مقدماتی و مطالعه آن

حق دسترسی به پرونده و مطالعه آن، در واقع جلوه‌ای است از نفوذ سیستم اتهامی در مرحله تحقیقات مقدماتی، و به‌عنوان ابزاری در جهت تنظیم و تعدیل محرمانه بودن این مرحله شناخته می‌شود. متهم یا وکیل وی، با حق دسترسی به پرونده و مطالعه آن، می‌تواند به‌طور شفاف و صریح، از محتویات پرونده و رونده تحقیقات اطلاع کسب نمایند. حق مطالعه پرونده و آگاهی از محتویات آن، یکی دیگر از

نوآوری‌های قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ می‌باشد؛ که این امر موجب تضمین رعایت حقوق دفاعی متهم خواهد شد، زیرا زمانی که متهم از پرونده‌هایی که در جریان تحقیق است آگاهی داشته باشد، بهتر می‌تواند از خود دفاع کند.

اگرچه نباید از نظر دور داشت که ماده ۱۹۱ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، در مقام بیان محدودیت‌هایی برای مطالعه پرونده تحقیقاتی از سوی متهم یا وکیل وی و منع کردن ایشان از دسترسی به «تمام یا برخی از اوراق، اسناد یا مدارک پرونده می‌باشد. البته این در صورتی است که بازپرس دسترسی متهم یا وکیل مدافع وی را «با ضرورت کشف حقیقت منافی بداند یا موضوع از جرایم علیه امنیت داخلی یا خارجی و یا از جرایم منافی عفت باشد» که در این صورت بازپرس باید با استدلال مستدل و موجه، قرار عدم دسترسی به پرونده را صادر نماید. همچنین چنانچه اتهام مطرح شده مربوط به جرایم منافی عفت باشد، بر اساس تبصره سوم ماده ۱۹۰، مفاد ماده ۱۹۱ جاری است و در این مورد نیز بازپرس باید با ذکر دلیل، قرار عدم دسترسی به پرونده را صادر نماید. این قرار، حضوری به متهم یا وکیل وی ابلاغ می‌شود و ظرف سه روز قابل اعتراض در دادگاه صالح است. دادگاه مکلف است در وقت فوق‌العاده به اعتراض رسیدگی و تصمیم‌گیری کند.^۷

بر این اساس، استنباط می‌شود که تحقیقات مقدماتی همیشه محرمانه است، ولی گاهی اوقات دسترسی داشتن و مطالعه اسناد و پرونده‌ها، با این محرمانه بودن منافات دارد و گاهی اوقات ندارد (خالقی، ۱۳۸۸، ۱۳۷). بنابراین، تکلیف قانون‌گذار به لزوم صدور قرار عدم دسترسی به پرونده که حتماً باید با ذکر دلیل باشد و همچنین امکان اعتراض به آن، جلوی بسیاری از اقدامات خودسرانه قضات که چه‌بسا منجر به تضییع حقوق متهم می‌شود را می‌گیرد و به نحو کامل‌تری حقوق متهمین را تضمین می‌نماید. این تحولات در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، نشان‌دهنده توجه بیش از پیش قانون‌گذار به حقوق متهم و تلاش در جهت اتهامی شدن مرحله تحقیقات مقدماتی می‌باشد.

۳-۴- برقراری ارتباط با دنیای خارج از بازداشت

به صرف این که متهم وارد دادرسی شد و اتهام جرمی به وی نسبت داده شده است، نباید از سوی قانون‌گذار محدودیت‌های قانونی همانند یک مجرم برای او قائل شد، زیرا او در معرض اتهام است و

۷- قسمت اخیر ماده ۱۹۱ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲.

جرمی علیه او ثابت نشده است و از حمایت‌های قانونی به‌عنوان شهروند برخوردار است. از این رو است به جهت محرومیت عموم و رسانه‌ها از حضور در مرحله تحقیقات مقدماتی، حق متهم مبنی بر تماس با خانواده یا آشنایان، در راستای تضمین حقوق متهم و رعایت حقوق شهروندی می‌باشد.

متهم باید زیر چتر حمایت قانون‌گذار از حقوق خود بهره‌مند شود و یکی از این حقوق آن است که وی بتواند به خانواده یا آشنایان خود اطلاع دهد. در واقع حقوق دفاعی متهم ایجاب می‌کند که وی، خانواده یا آشنایان خویش را از دستگیری خود و تحت نظر بودن مطلع کند تا با کمک آن‌ها بتواند از حقوق دفاعی و تسهیلات لازم بهره‌جوید. بنابراین ضابطان وظیفه دارند که در این مورد به متهم کمک کنند. البته این امر دارای استثناء بوده و در صورتی که بنا بر ضرورت، تشخیص دهند که نباید از چنین حقی استفاده کند،^۸ از ارتباط او ممانعت به عمل خواهد آمد. به نظر می‌رسد ضرورت زمانی است که بیم فرار یا تبانی یا مخفی کردن آلات و ادوات جرم برود (گلدوست جویباری و همکاران، ۱۳۹۷، ۸۳).

تجربه نشان داده است که وکلای مدافع به جهت حمایت از موکل خود و راضی نگه داشتن او، از قاضی تحقیق درخواست ملاقات حضوری متهم با خانواده‌اش را می‌کنند و این ملاقات‌ها اگر در مراحل اولیه تحقیقات مقدماتی باشد، موجب بروز مشکلات بسیاری برای دستگاه قضایی جهت کشف حقیقت و مسائل دیگر می‌شود؛ مسائلی از قبیل: فراری دادن، تبانی با هم‌دستان، از بین رفتن آثار جرم، جابجایی یا مخفی کردن اموال مسروقه و غیره.

نکته مهم در این رابطه این است که، قانون‌گذار حکم موارد خاص را هم که به تشخیص ضابطین، ضرورت‌های مربوط به کشف جرم و یا مصلحت در عدم استفاده متهم از این حق است، روشن نموده است. بدین ترتیب که محروم کردن متهم از این حق، باید با اخذ دستور از مقام قضایی صورت پذیرد. بر این اساس، ضابطین نمی‌توانند به تشخیص خود، متهم را از حقیقت محروم سازند بلکه این امر نیازمند اطلاع و دستور مقام قضایی است (حیدری، ۱۳۹۴، ۴۸). مع‌الوصف باید اذعان داشت که می‌توان از ارتباط متهم با دنیای خارج از بازداشت به‌عنوان تضمین بسیار مهم و اساسی برای جلوگیری از نقض حقوق بشر و اعمال خشونت علیه متهم، نام برد؛ زیرا هرگاه متهم بتواند به راحتی با خانواده خود، یا با پزشک معالج شخصی خود ملاقات کند و یا سازمان‌های غیردولتی بتوانند متهم را ملاقات کنند، به علت سهولت انتقال اطلاعات به بیرون از زندان، امکان شکنجه و لطمات جسمانی به حداقل کاهش می‌یابد (صابر، ۱۳۸۸، ۱۵۷).

۸- ماده ۵۰ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲.

در کشور ما تا قبل از تصویب قانون آیین دادرسی کیفری در ۱۳۹۲، حق اطلاع از دستگیری، تنها در بند پنجم ماده واحده قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی مصوب ۱۳۸۳^۹ پیش‌بینی شده بود، اما در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ این حق به صورت دقیق و مفصل مورد پذیرش قرار گرفته است. مانند ماده ۴۹ این قانون: «... والدین، همسر، فرزندان، خواهر و برادر این اشخاص می‌توانند از طریق مراجع مزبور از تحت نظر بودن آنان اطلاع یابند. پاسخگویی به بستگان فوق درباره تحت نظر قرار گرفتن، تا حدی که با حیثیت اجتماعی و خانوادگی اشخاص تحت نظر منافات نداشته باشد، ضروری است.» اما شخص تحت نظر و متهم نیز حق دارد وضعیت خود را به اطلاع خانواده‌اش برساند. در این راستا، ماده ۵۰ مقرر می‌دارد: «شخص تحت نظر می‌تواند به وسیله تلفن یا هر وسیله ممکن، افراد خانواده یا آشنایان خود را از تحت نظر بودن آگاه کند و ضابطان نیز مکلفند مساعدت لازم را در این خصوص به عمل آورند، مگر آن که بنا بر ضرورت تشخیص دهند که شخص تحت نظر نباید از چنین حقی استفاده کند. در این صورت باید مراتب را برای اخذ دستور مقتضی به اطلاع مقام قضایی برسانند.» در متن این ماده از «خانواده و آشنایان» نام برده شده که مفهومی وسیع‌تر از خانواده در معنای عام دارد و می‌تواند شامل اشخاصی مثل دوست و همکار نیز باشد. این دیدگاه از آن جهات که به متهم اجازه می‌دهد غیر از خانواده، حق اطلاع‌رسانی به سایر اشخاص را نیز به دلایل مختلف از جمله حفظ حیثیت و آبروی خود داشته باشد، قابل دفاع است (مؤذن‌زادگان و جهانی، ۱۳۹۴، ۱۶۶).

۳-۵- حق معرفی شهود

بر پایه این اندیشه که عدالت کیفری متضمن دادرسی منصفانه نسبت به متهم و رفتار منصفانه نسبت به شاکی یا بزه‌دیده و رعایت حقوق جامعه است، شناخت حق بهره‌مندی طرف‌های دعوا از شهود، یکی از راهکارهای اساسی در راستای تضمین برابری و توازن طرف‌های پرونده قلمداد می‌گردد که در سطح بین‌المللی نیز بر آن تأکید گردیده است. از این رو، علاوه بر این که هر یک از طرف‌ها حق معرفی شهود موافق خود و پرسش از شهود مخالف خود را دارند، شهود نیز باید حق برخورداری از تدابیر حمایتی در مواجهه را داشته باشند. در یک طرف دعوای کیفری، شاکی و دادستان که بنابر وظیفه قانونی خود، او را یاری می‌رسانند حضور داشته و تمام ابزارها را جهت محکوم کردن متهم در اختیار دارند. از این رو، حق عمده و مسلم متهم بر

۹- اصل منع دستگیری و بازداشت افراد ایجاب می‌نماید که در موارد ضروری نیز به حکم و ترتیبی باشد که در قانون معین گردیده است و ظرف مهلت مقرر، پرونده به مراجع صالح قضایی ارسال شود و خانواده دستگیرشدگان در جریان قرار گیرند.

این پایه استوار است که بتواند دلایل و مدارکی را جهت بی‌گناهی خود ارائه نماید. در واقع رعایت تساوی سلاح‌ها در این زمینه بسیار مهم و حیاتی می‌باشد. از این رو، اگر دلیل بزه‌دیده یا شاکی پرونده، شهادت شهود باشد یا خود در جایگاه شاهد قرار گیرد، او باید بتواند از حق خود مبنی بر معرفی شهود به مرجع قضایی و شهادت شهود به نفع خود بهره‌برد (باقری‌نژاد، ۱۳۹۵، ۵۷). از سوی دیگر ممکن است متهم نیز برای مواجهه با دلایل شاکی پرونده و یا دادستان، یا به منظور شهادت بر بی‌گناهی خود، اقدام به معرفی شهودی نماید. بنابراین اگر این حق مسلم برای هر یک از طرف‌ها به دلیل تهدید و عدم حمایت از گواهان، نقض گردد، بی‌گمان آسیب اساسی به برابری سلاح‌ها و اجرای عدالت وارد خواهد آمد.

نتیجه

یکی از مراحل مهم و سرنوشت‌ساز فرایند کیفری، مرحله تحقیقات مقدماتی است؛ زیرا اولین مواجهه متهم با دستگاه عدالت کیفری در این مرحله انجام می‌شود و اساس تدارک پرونده کیفری به‌منظور تعیین سرنوشت قضایی متهم و احقاق حقوق بزه‌دیدگان و اجرای عدالت کیفری، در این مرحله شکل می‌گیرد. در واقع، این مرحله از این جهت واجد اهمیت است که مهم‌ترین دلایل و نزدیک‌ترین آن‌ها به زمان وقوع جرم در طی آن تحصیل خواهند شد. لذا دلایل تحصیل شده در این مرحله می‌توانند در سرنوشت پرونده و حکم نهایی آن نقشی بنیادین را ایفا نمایند. بر این اساس، نمی‌توان تنها به بی‌طرفی قاضی در رسیدگی به پرونده‌ای که در آن، اصول درست و منصفانه دادرسی در مرحله تحقیقات مقدماتی نادیده انگاشته شده باشد، برای صدور حکمی مبتنی بر موازین عدالت، بسنده کرد.

از آن جا که سازوکارهای نظام دادرسی مختلط بر مقررات دادرسی کیفری ایران حکمفرما می‌باشد، لذا دو مرحله تحقیقات مقدماتی و رسیدگی در دادگاه از یکدیگر جدا بوده و ضوابط حاکم بر آن‌ها نیز با یکدیگر تفاوت دارد. در مرحله تحقیقات مقدماتی با توجه به ضرورت کسب اطلاعات لازم از متهم، حقوق و آزادی‌های وی تا حدودی محدود می‌گردد. یکی از این محدودیت‌ها، محرمانه بودن تحقیقات مقدماتی بوده که شامل غیرعلنی و سری بودن روند تحقیقات می‌باشد.

در این بین، نباید از یاد برد که برگزاری محرمانه فرایند دادرسی کیفری در هر مرحله‌ای، خطرات و آسیب‌هایی را در پی خواهد داشت که می‌تواند حقوق دفاعی طرفین دعوا مخصوصاً حقوق متهم را تحت الشعاع قرار دهد. بنابراین، آنچه که برای تحقق اهداف متعالی دادرسی منصفانه در مرحله تحقیقات مقدماتی ضروری می‌باشد، این است که محرمانه بودن فرایند تحقیقات مقدماتی نباید به گونه‌ای باشد و یا

طوری مورد تفسیر قرار گیرد که به حق دفاع متهم خدشه وارد شود. از این رو، در راستای تعدیل غیرعلنی و سرّی بودن این فرایند، تضمینات دقیقی در حمایت از حقوق دفاعی متهم در نظام دادرسی کیفری ایران پیش‌بینی شده است. موضوعاتی همچون حق حضور متهم در فرایند تحقیقات مقدماتی، حق متهم مبنی بر حضور وکیل مدافع در فرایند تحقیقات مقدماتی، حق دسترسی به پرونده تحقیقات مقدماتی و مطالعه آن، برقراری ارتباط با دنیای خارج از بازداشت و حق معرفی شهود، از حقوقی می‌باشند که با کمک آن‌ها می‌توان محرمانه بودن تحقیقات مقدماتی را تنظیم و تعدیل نمود. بر این اساس ضروری است که دست‌اندرکاران و مسئولین امر در رابطه با این موضوعات، حساسیت زیادی به خرج داده و سازوکار و ضوابط اجرای هر یک از آن‌ها را به بهترین نحو تدوین نمایند تا از این طریق، منصفانه بودن مرحله تحقیقات مقدماتی را تضمین نمایند.

ملاحظات اخلاقی: موارد مربوط به اخلاق در پژوهش و نیز امانتداری در استناد به متون و ارجاعات مقاله تماماً رعایت گردیده است.

تعارض منافع: تعارض منافع در این مقاله وجود ندارد.

تأمین اعتبار پژوهش: این پژوهش بدون تأمین اعتبار مالی نگارش یافته است.

منابع

فارسی

- آخوندی، محمود، ۱۳۸۴، **آیین دادرسی کیفری**، جلد پنجم، چاپ دوم، تهران، انتشارات میزان.
- آشوری، محمد، ۱۳۸۶، **آیین دادرسی کیفری**، جلد دوم، چاپ هشتم، تهران، انتشارات سمت.
- آشوری، محمد؛ بشیریه، حسین؛ هاشمی، سیدمحمد؛ یزدی، عبدالمجید، ۱۳۸۳، **حقوق بشر و مفاهیم مساوات، انصاف و عدالت**، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- اقمشه، علیرضا و سلمان‌پور، امیر، ۱۳۹۴، حق دسترسی رسانه‌ها به اطلاعات قضایی (با مطالعه تطبیقی در ایران، فرانسه و آمریکا)، **فصلنامه علوم خبری**، شماره ۱۵.
- باقرپور، یوسفعلی، ۱۳۸۴، تضمینات قانونی و اساسی در دادرسی و تحقیقات مقدماتی (مطالعه تطبیقی حقوق ایران و فرانسه)، **فصلنامه بصیرت**، شماره ۳۴.
- باقری‌نژاد، زینب، ۱۳۹۵، **حمایت از شهود در حقوق ایران، فرانسه و اسناد بین‌المللی**، چاپ اول، تهران، انتشارات خرسندی.

- توسلی نائینی، منوچهر؛ خسروشاهی، قدرت الله؛ نصرالهی، زهره، ۱۳۹۵، اصل برابری سلاح‌ها در مرحله تحقیقات مقدماتی در قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ و اسناد بین‌المللی حقوق بشر، **مجله حقوقی دادگستری**، شماره ۹۴.
- حیدری، الهام، ۱۳۹۴، حقوق دفاعی متهم در «دوران تحت‌نظر» در قانون آیین دادرسی کیفری و بررسی تطبیقی آن با حقوق انگلستان، **فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی**، شماره ۷۱.
- خاکزاد، محسن، ۱۳۸۹، موازین حقوق بشری و تقابل منافع فرد و جامعه در فرایند کیفری، **پژوهشنامه حقوقی**، شماره ۱.
- خالقی، علی، ۱۳۸۸، **آیین دادرسی کیفری**، چاپ دوم، تهران، انتشارات شهر دانش.
- خالقی، علی، ۱۳۸۳، علنی بودن دادرسی در پرتو اسناد بین‌المللی و حقوق داخلی، **پژوهش‌های حقوقی**، شماره ۵.
- زراعت، عباس، ۱۳۸۶، **قانون آیین دادرسی کیفری در نظم حقوقی کنونی**، چاپ سوم، تهران، انتشارات خط سوم.
- زراعت، عباس و احمدی، انور، ۱۳۹۳، مبانی و آثار اصل حضوری بودن فرایند دادرسی کیفری، **پژوهشنامه حقوق کیفری**، شماره ۲.
- صابر، محمود، ۱۳۸۸، معیارها و تضمین‌های دادرسی عادلانه در مرحله تحقیقات مقدماتی، **پژوهش‌های حقوق تطبیقی**، شماره ۴.
- فضائلی، مصطفی و ملاکه، ابراهیم، ۱۳۹۴، حق داشتن وکیل در اسلام و حقوق بین‌المللی بشر؛ با تأکید بر مرحله تحقیقات مقدماتی، **فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب**، شماره ۳.
- گلدوست جویباری، رجب؛ میرکمالی، علیرضا؛ قبلی، ژاله، ۱۳۹۷، نوآوری‌های آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ درباره حقوق دفاعی متهم در مرحله تحقیقات مقدماتی، **دانش و پژوهش حقوقی**، شماره ۱.
- مستقیمی، مسلم، ۱۳۹۷، تضمین حقوق متهم در قوانین جزایی ایران، **قانون‌یار**، شماره ۷.
- معاونت حقوقی و توسعه قضایی قوه قضاییه، ۱۳۸۹، **قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه**، ترجمه عباس تدین، چاپ اول، تهران، شرکت سهامی روزنامه رسمی کشور.
- مؤذن‌زادگان، حسنعلی، ۱۳۸۹، تضمینات حقوق دفاعی متهمان و امر جزایی در مرحله تحقیقات مقدماتی، **حقوق و سیاست**، شماره ۲۸.

- مؤذن‌زادگان، حسین و جهانی، بهزاد، ۱۳۹۴، مطالعه تطبیقی حقوق خانواده متهم در فرایند تحقیقات مقدماتی در ایران و فرانسه، **دیدگاه‌های حقوق قضایی**، شماره ۶۹.
- مهدوی‌پور، اعظم و نقیبی، سیدمحمدرضا، ۱۳۹۵، حق برخورداری متهم از وکیل مدافع در دادرسی مراجع کیفری؛ مظهری از حقوق شهروندی، **اخلاق زیستی**، شماره ۲۱.

لاتین

- ECHR, Case of *Alenet de Ribemont v. France*, (Application No. 15175/89) , Judgment of 10 February 1995.
- HRC, General Comment No.32: Article 14: Right to equality before courts and tribunals and to a fair trial, U.N.Doc.
- Safferling, Christoph, 2001, *Towards an International Criminal Procedure*, Oxford, Oxford University Press.